

Sionizmo link: Rudolfo Valsonoko gyvenimo istorija XX amžiuje

Dr. Vygantas Vareikis

Klaipėdos universiteto Baltijos regiono istorijos ir archeologijos institutas, H. Manto g. 84, LT-92294 Klaipėda

El. p. vygantas.vareikis@ku.lt

ORCID ID: 0000-0003-0214-9186

Anotacija. Lietuvos istoriografijoje žydų kilmės žurnalistas, teisininkas ir verslininkas Rudolfas Valsonokas žinomas kaip knygos „Klaipėdos problema“, kurioje perteikė politinius ir socioekonominius procesus Klaipėdos krašte, autorius. Tačiau kiti įspūdingos jo biografijos bruožai lieka nežinomi. Šiame straipsnyje, remiantis dokumentais iš Lietuvos ir Vokietijos archyvų, istoriografinė medžiaga, atskleidžiamos R. Valsonoko biografijos detalės žydų gyvenimo Lietuvoje kontekste, nagrinėjama veikla Klaipėdos krašte, kontaktai su Lenkijos diplomatais, (iš)gyvenimas Kauno gete ir Dachau koncentracijos stovykloje bei idėjinė slinktis nuo folkizmo link sionizmo išlaisvinus iš Dachau koncentracijos stovyklos.

Esminiai žodžiai: *Rudolfas Valsonokas, Nathanas Naphtalis, Samuelis Gringauzas, Kauno getas, Dachau koncentracijos stovykla, sionizmas.*

Abstract. Jewish journalist, lawyer and businessman Rudolfas Valsonokas is known in Lithuanian historiography as the author of the book “Klaipėda problem”, in which he analysed the political and socio-economical processes in the Klaipėda (Memel) region. However, other significant features of Rudolf Valsonok’s biography remain unknown. Based on documents from Lithuanian and German archives, historiographical and other materials, the article analyses the details of Rudolf Valsonok’s biography, his activities in the Klaipėda region, contacts with the Polish diplomats, his life (survival) in the Kaunas ghetto and the Dachau Concentration Camp, and his ideological drift from folkism to Zionism after his liberation from the Dachau concentration camp.

Keywords: *Rudolfas Valsonokas, Nathan Naphtal, Samuel Gringauz, World War II, Kaunas ghetto, Dachau concentration camp, Zionism.*

Įvadas

Pasibaigus I pasauliniam karui žydams buvo nelengva identifikuotis su atsikūrusia Lietuvos valstybe, kurios politinė ateitis skendėjo miglose. Vakarinėje Rusijos imperijos dalyje žydų apgyvendinta teritorija (Lite) neapsiribojo vien etnografinė Lietuva, bet apėmė Vilniaus, Kauno, Gardino, Suvalkų ir Vitebsko gubernijas. Po Didžiojo karo žydų masė buvo išskaidyta ir padalinta tarp Lenkijos ir Lietuvos bei Sovietų Rusijos. Sovietų Rusijoje (nuo 1922 m. – Sovietų Sąjungoje) judaizmas, kaip ir kitos religijos, buvo persekiojamas, o žydai sovietizuojami. Lenkijoje žydai, kalbantys rusiškai ir jidiš, valdžios buvo laikomi ir ekonominiais konkurentais, ir kėlė pavojų lenkų dominavimui Varšuvoje, Lodzėje ar Vilniuje. Tuo tarpu Lietuvoje, kurioje veikė žydų politinės partijos ir organizacijos, bendruomenių kontroliuojama švietimo sistema, o valdžia stengėsi minimalizuoti antisemitinius incidentus, jautėsi saugesni ir bandė integruotis į šalies ūkinį bei visuomeninį gyvenimą.

Duomenų apie Rudolfo Valsonoko asmenybę yra mažai, o ir tie, kuriuos pavyko aptikti, ne visada tikslūs. 1989 metais buvo perleista R. Valsonoko knyga „Klaipėdos problema“ su istorikės Petronėlės Žostautaitės įvadu, kuriame minima R. Valsonoko veikla Klaipėdoje.¹ Informacija apie R. Valsonoko veiklą versle ir politinėse intrigose buvo pateikta mano straipsnyje rusų kalba, tačiau nuo tada pavyko rasti daugiau nežinomos informacijos.² Izraelio istorikas Zevas W. Mankowitzas pateikia ne visai patikimų duomenų apie R. Valsonoko veiklą XX a. pradžioje, tačiau pristato nežinomos informacijos apie R. Valsonoko idėjinių pažiūrų kaitą Dachau perkeltųjų asmenų stovykloje.³ Iki šios neskelbtos informacijos apie R. Valsonoko veiklą tarpukario metais pavyko rasti Lietuvos centriname valstybės ir Lietuvos ypatingajame archyvuose. 1940 m. vasarą R. Valsonokas buvo tardomas sovietų saugumiečių – gausi šios tardymo medžiaga išliko. Sudėtingo XX a. istoriniame kontekste straipsnyje analizuojamos naujos spalvingos žurnalisto, teisininko ir verslininko R. Valsonoko biografijos detalės. Tyrimas buvo vykdomas naudojant prozopografinį metodą, kurį autorius suvokia kaip individo išorinių bruožų ir savybių aprašymą bei analizę. Per asmenybių

¹ ŽOSTAUTAITĖ, Petronėlė. Palydimasis žodis R. Valsonoko knygai „Klaipėdos problema“. In Rudolfas Valsonokas, *Klaipėdos problema*. Fotografuotinis leidinys. Vilnius: Vaizdas, 1989, p.i.

² ВАРЕЙКИС, Вигантас. Изменения еврейской идентичности в Литве: от европеизма к сионизму. История жизни Рудольфа Валсонока. *Материалы XXI ежегодной международной междисциплинарной конференции по иудаике, Academic Series, Issue 50, Москва, 2014, с. 281–296.*

³ MANKOWITZ, Zeev W. *Life between memory and hope: the survivors of Holocaust in occupied Germany*. Cambridge university press, 2002.

biografinius duomenis, politinę ar kitokią karjerą gali būti nustatomi valdžios institucijų politinių sprendimų motyvai. Šiuo atveju prozopografinio tyrimo dėmesio centre buvo ne viena grupė, kaip įprasta tokio pobūdžio tyrimuose, bet individas ir jį supanti aplinka, t. y. buvo gilinamasi į aplinkybių poveikį asmenybei ir priešingai.⁴

Straipsnio tikslas – remiantis dokumentais iš archyvų bei istoriografinė medžiaga kritinės šaltinių analizės metodu ištirti Rudolfo Valsonoko biografiją ir veiklą tarpukario Lietuvoje, Antrojo pasaulinio karo metais ir jam pasibaigus. Siekiant realizuoti šį tikslą, iškelti uždaviniai: išanalizuoti R. Valsonoko biografijos epizodus; verslo ir žurnalistinę veiklą Klaipėdos krašte 1926–1938 m.; veiklą Kauno gete ir Dachau koncentracijos stovykloje (1941–1946) bei idėjinę slinktį nuo folkizmo link sionizmo.

Kontroversinės Rudolfo Valsonoko biografijos detalės

Žurnalisto, teisininko ir verslininko R. Valsonoko gyvenimas XX a. Rytų Europos žydų idėjinės orientacijos kaitos kontekste gali būti laikomas išskirtiniu. Po Pirmojo pasaulinio karo dalis Lietuvos žydų, tikėdamiesi, jog susikūrusi valstybė taps ne tautine, bet tautų valstybe, dalyvavo Lietuvos valstybinių ir visuomeninių institucijų veikloje. Prozopografinis R. Valsonoko biografijos tyrimas yra nelengvas iššūkis tiek dėl duomenų trūkumo, tiek dėl spalvingų šios asmenybės, kurio žodžiais ne visada galima pasikliauti, gyvenimo vingių. Nesutampa biografinės detalės dėl R. Valsonoko gimimo vietos. Vienas šaltinis, remdamasis gerai jį pažinojusių asmenų informacija, nurodo, jog R. Valsonokas gimė 1890 m. Rusijos imperijos Balstogės mieste, iš kurio vėliau persikėlė mokytis į Kauną.⁵

Tuo tarpu 1924 m. spalio 10 d. paties R. Valsonoko ranka užpildytame *Curriculum Vitae* nurodyta, jog gimė 1889 m. spalio 24 d. Vilniuje.⁶ Ar galime daryti prielaidą, jog gimimo vietą Vilniuje R. Valsonokas įrašė norėdamas įgyti okupuotos Lietuvos teritorijos gyventojo – piliečio statusą ir gauti Lietuvos pilietybę?

1920 m. rudenį lenkų generolas Lucijus Želigowskis užėmė Vilnių ir Vilniaus kraštą. Vilniaus krašto žydai galėjo (ir siekė) pasinaudoti galimybe įgyti Lietuvos pilietybę kaip asmenys, gimę „okupuotoje Lietuvos teritorijoje“. 1929 m. kovo 7 d. Pilietybės teisių pripažinimo komisija atmetė R. Valsonoko prašymą dėl pripažinimo Lietuvos piliečiu ir pripažino jį svetimšaliu. 1930 m. kovo 8 d. vidaus reikalų ministras Petras Aravičius informavo Lietuvos ministrą pirmininką Juozą Tūbelį, jog jokių įrodymų, be paties R. Valsonoko žodžių, kad jis gimė Vilniuje, nėra, o jis pats kilęs iš

⁴ Pagal: KEATS-ROHAN, Katharine Stephenie Benedicta. *Biography, identity and names: understanding the pursuit of the individual in prosopography. Prosopography approaches and applications: a handbook.* Oxford university press, 2007, p. 141.

⁵ MANKOWITZ, Zeev W. *Life between memory and hope...*, p. 163. Šį faktą patvirtina ir kitas šaltinis (išnaša Nr. 16).

⁶ 1924 10 10 Rudolfo Valsonoko Curriculum vitae. LCVA, f. 631, ap. 11, b. 22, l. 2.

Vitebsko ir buvo prirašytas prie Vitebsko miestiečių luomo.⁷ Biografijoje R. Valsonokas pateikė duomenis, kad 1900 m. pradėjo mokytis gimnazijoje (nenurodydamas, kokiam mieste), o 1906 m. perėjo į Varšuvos IV gimnaziją, kurią baigęs 1910 m. pradėjo tarnybą Rusijos kariuomenėje. 1912 m. įstojo į Varšuvos universitetą. Prasidėjęs Pirmajam pasauliniam karui buvo mobilizuotas į Rusijos kariuomenę, o 1917 m. tęsė studijas Varšuvos universitete, perkeltame į Rostovą. 1919 m. R. Valsonokas sugrįžo (arba atvyko) į Vilnių, trumpai studijavo Krokuvos Jogailaičių universiteto Teisės ir administravimo fakultete, kuriame vadovaujamas profesoriaus Stanislawo Kutrzebos pradėjo rengti diplominį darbą apie Bialystoko krašto teisinę padėtį XIX a., tačiau prasidėjęs Lenkijos ir Sovietų Rusijos karui studijos nutrūko. 1920 m. jis persikėlė į Lietuvą.⁸ Istoriografijoje paminima, kad R. Valsonokas, Pirmojo pasaulinio karo metais tarnaudamas carinės Rusijos kariuomenėje, kaip pats teigė, parengė daug analitinių pranešimų Rusijos armijos generaliniam štabui. Šis faktas apibūdina R. Valsonoko asmenį, kuris mėgo kurti apie save įvairias legendas. Mažai tikėtina, kad Rusijos imperijos generaliniam štabui reikėjo žydų jaunuolio patarimų. Pasibaigus Pirmajam pasauliniam karui R. Valsonokas buvo, anot to paties šaltinio, lenkų armijos „štabo karininkas“.⁹ Atsižvelgiant į R. Valsonoko karinę patirtį, šis faktas taip pat mažai tikėtinas.

1920–1924 m. R. Valsonokas dirbo Lietuvos užsienio reikalų ministerijoje vokiečių karo metu padarytų nuostolių komisijos referentu bei šios ministerijos padalinio informacinės agentūros ELTA korespondentu laisvajame Gdansko mieste, perdavinėjo žinias į Lietuvą, rašė korespondencijas užsienio spaudoje ir tuo pačiu metu tęsė teisės studijas Berlyno universitete. Gyvendamas Gdanske parašė keletą straipsnių tarptautinės teisės ir ūkinės istorijos klausimais, o straipsnis apie Rytų Europos žydų ekonominės raidos tendencijas išspausdintas žymiojo austrų filosofo Martino Buberio redaguojamame leidinyje „Der Jude“, kuriame savo tekstus publikavo tokios asmenybės kaip Hansas Kohnas, Arnoldas Zweigas, Samuelis Rapoportas ir Saliamonas Rubašovas, liudija neabejotiną R. Valsonoko publicistinį talentą.¹⁰

1924 m. pabaigoje, nesutaręs dėl užmokesčio su „Eltos“ vadovybe, jis paliko šį darbą ir 1925 m. grįžęs į Kauną mokė lietuvių kalbos žydų tautybės verslininkus, dirbo smulkiųjų pirklių draugijoje. Šis pragyvenimo šaltinis buvo menkas, tad R. Valsonokas sutiko teikti apžvalgą apie Lietuvos Seimo posėdžius ir lietuviškos spaudos publikacijas Klaipėdos medienos pirkliui Nathanui Naphtaliui ir už 1 200 litų per mėnesį įsidarbino jo kontoroje juriskonsultantu.¹¹

⁷ 1930 02 08 Lietuvos vidaus reikalų ministro raštas Ministrui pirmininkui. LCVA, f. 1367, ap. 9, b. 401, l. 50–51.

⁸ 1924 10 10 Rudolfo Valsonoko Curriculum vitae. LCVA, f. 631, ap. 11, b. 22, l. 2.

⁹ Cit. Pagal: MANKOWITZ, Zeev W. *Life between memory and hope...*, p. 163.

¹⁰ VALSONOK, Rudolf. Die Tendenzen der jüdischen Wirtschaftsgeschichte und das östliche Judentum *Der Jude. Eine Monatsschrift*. Berlin, 1921–1922, Bd.6, Heft. 12, S. 101–109.

¹¹ 1940 08 15 Допрос Р. Валсонокаса. LYA, f. K-30, ap. 1, b. 17, l. 13–14.

1926 m. rugsėjo 1 d. R. Valsonokas iš Kauno persikėlė į Klaipėdą, gavo autonominio Klaipėdos krašto piliečio pasą ir čia gyveno iki 1938 m. pabaigos.

Pirmoji versija apie tai, kad R. Valsonokas (kartu su N. Napfaliu) iki Hitlerio atėjimo į valdžią teikdavo informaciją Lenkijos generaliniam konsului Kenigsbergą, o vėliau – Lenkijos pasiuntinybei Rygoje, remdamasi Lenkijos užsienio reikalų ministerijos archyvine medžiaga išskėlė istorikė Regina Žepkaitė.¹²

Apie 1927 m. Lietuvos saugumo agentai užfiksavo R. Valsonoko ryšius su lenkų žvalgyba, kuriai šis už užmokestį, apie 500 dolerių, perduodavo informaciją apie politinę padėtį Lietuvoje, dažnai nurašęs ir išvertęs ją iš laisvai prieinamų spaudos šaltinių.¹³ Dažnai važinėdamas į Rygą ir Kenigsbergą R. Valsonokas perduodavo informaciją per ten veikiančius Lenkijos konsulatus. 1930 m. Lietuvos ministrui pirmininkui Juozui Tūbeliui buvo pateikta informacija, kad R. Valsonokas „savo veikimą yra nukreipęs kitų valstybių naudai“.¹⁴ R. Valsonoko kontaktus užfiksavo Lietuvos saugumas, tad 1935 m. jam nebuvo išduota viza išvykti į užsienį. Tačiau pilietybės įgijimo byloje jam buvo patvirtintas Lietuvos piliečio statusas, o ministrui pirmininkui J. Tūbeliui (kurio įgaliotas R. Valsonokas vedė svarbias ekonominio pobūdžio derybas) įsikišus, detalesnis bylos tyrimas nebuvo pradėtas.

Dar 1924 m. R. Valsonokas kreipėsi į Vytauto Didžiojo universitetą prašydamas leisti tęsti teisės studijas, išlaikė kai kuriuos egzaminus ir parengė baigiamąjį darbą.¹⁵ 1932 m. gruodžio 2 d. Lietuvos teisininkas Mykolas Riomeris dienoraštyje rašė:

Šiandien mane aplankė Rudolfas Valsonokas iš Klaipėdos. Tai įdomus, malonus ir kai kuriais atžvilgiais išskirtinis žmogus. Tai Lenkijos (Baltarusijos) žydas iš Gardino srities, tikriausiai iš Balstogės, nežinia, kodėl prieš 10 metų emigravęs iš savo šalies ir pasirinkęs Nepriklausomą Lietuvą savo gyvenimo ir veiklos sritimi. Ji jam patiko, išmoko jos kalbą ir joje apsigyveno. Jis dar jaunas vyras, virš 30 metų. Studijavo teisę ir socialines-ekonomines studijas, jei neklystu, Lenkijoje (Krokuvoje?) ir Vokietijoje, o paskui eksternu laikė mūsų egzaminus ir gavo mūsų universiteto diplomą. Prieš aštuonerius metus jis išlaikė mano egzaminą ir parašė diplominiį darbą tautinių mažumų tema šiuolaikinėje viešojoje teisėje.¹⁶

¹² ŽEPKAITĖ, Regina. *Diplomatija imperializmo tarnyboje. Lietuvos ir Lenkijos santykiai 1919–1939 m.* Vilnius: Mokslas, 1980, p. 235. Istorikas Vytautas Žalys šio straipsnio autoriui yra sakęs, kad dirbdamas Rusijos archyvuose matė Rudolfo Valsonoko pranešimus Rusijos pasiuntinybei Kaune.

¹³ ВАРЕЙКИС, Вигантас. *Изменения еврейской идентичности в Литве...*, c. 287.

¹⁴ 1930 02 08 Lietuvos vidaus reikalų ministro raštas Ministrui pirmininkui. LCVA, f. 1367, ap. 9, b. 401, l. 50–51.

¹⁵ 1935 05 07 Rudolfo Valsonoko egzaminų lapas. LCVA, f. 631, ap. 11, b. 22, l. 12.

¹⁶ Michal Römer. *Dziennik (1930–1933)*, t. 34. LMAVB RS, f. 138–2260, l. 418. Esu dėkingas prof. Ievai Deviatnikovaitėi už nuorodą į šį šaltinį.

Kadangi R. Valsonokas iki 1935 m. dar nebuvo išlaikęs visų privalomų egzaminų, nėra duomenų, kad jis gavo Vytauto Didžiojo universiteto diplomą.¹⁷

Kaip galima apibūdinti R. Valsonoko asmenybę? Galima daryti išvadą, kad jis buvo darbštus, veiklus ir talentingas. Jo straipsniai pasižymi duomenų gausa, preciziškumu ir analitiškumu, o temos apima galias ekonomines, sociologines ir politinės istorijos įžvalgas. 1940 m. agentūriniame pranešime sovietų saugumo agentas Pograničnik pažymėjo, jog R. Valsonokas yra labai gabus bei intelektualus žmogus, be gimtosios jidiš, puikiai mokantis lietuvių, lenkų, rusų, vokiečių ir anglų kalbas.¹⁸ Jis buvo daugelio verslo idėjų generatorius, tačiau kaip pastebėjo kitas sovietų saugumo agentas:

*Bendrai paėmus, apie Valsonoką sklinda nuomonė, kad jis turi didelių politinių ir ekonominių planų, tačiau tie, kas jais patikėdavo, visada patirdavo nuostolių (politinis gešftmacheris).*¹⁹

Norint geriau suvokti R. Valsonoko politinį bei kultūrinį aktyvumą ir verslumą, reikia pateikti informacijos apie jį supusią žydų gyvenimo aplinką atvykus į Lietuvą. Iki 1918 m. pabaigos žydų dauguma buvo nuošalyje nuo lietuvių tautinio judėjimo, tačiau kai 1918 m. lapkričio mėnesį Augustinas Voldemaras sudarė pirmąjį Lietuvos ministrų kabinetą, į kurį buvo pakviestas ministras be portfelio žydų reikalams Jokūbas Vygodskis, žydai pradėjo aktyviau remti lietuvių siekius. 1921 bei 1922 m. Lietuvos atstovų Paryžiuje pasirašytose Tautų sąjungos deklaracijose dėl tautinių mažumų teisių apsaugos žydams buvo skirti specialūs straipsniai dėl gimtosios kalbos vartojimo mokyklose, biudžeto lėšų skyrimo švietimo, kultūros ir religijos reikalams, šeštadienio poilsio (šabo) teisė²⁰. Nors 1923 m. Antrajame Lietuvos Seime ši deklaracija nebuvo ratifikuota, kultūrinė autonomija bei žydų švietimo sistema išliko, o Lietuvoje gyvenantys žydai įgavo geresnes galimybes realizuoti savo gebėjimus. Lietuvoje stipriausia žydų politinė srovė – sionistai laviravo tarp deklaruojamo lojalumo naujai valstybei ir praktinio darbo *Eretz Israel* naudai. Įtakinga politinė ir kultūrinė srovė buvo jidišizmas arba folkizmas, paremtas *Doiket* (buvimo čia ir dabar) idėja, kuriai Lietuvoje atstovavo Liaudies partija (*Foklspartei*).

1922 m. R. Valsonokas rašė, jog Rytų Europos žydų ateitis nėra susijusi su emigracija (jis turėjo omenyje ir politinę sionistų skatinamą emigraciją), tai nėra išeitis išbristi iš skurdo, supusio žydus, bet priešingai – pasikeitusios aplinkybės gali suteikti žydams galimybę pagerinti socialinę ir ekonominę padėtį. Bandymai įsitvirtinti Rytų Europos visuomenėse galės būti išspręsti tik tuo atveju, jei jie nebus susieti su

¹⁷ 1935 05 07 1935 m. gegužės mėn. 3 d. Teisių fakulteto Tarybos posėdžio protokolo Nr. 259 išrašas. LCVA, f. 631, ap. 11, b. 22, l. 14.

¹⁸ 1940 10 14 Агентурное донесение. Источник: „Пограничник“. Принял „Холевс“. LYA, f. K-30, ap. 1, b. 17, l. 10.

¹⁹ 1940 11 06 Агентурное донесение. Источник: „Бролис“. Принял „Холевс“. LYA, f. K-30, ap. 1, b. 17, l. 94.

²⁰ *La Société des Nations et les Minorites. Section d'information, Secrétariat de la Société des Nations.* Genève, 1923, p. 19. Lietuvos tautinių mažumų teisių deklaracija. LCVA, f. 383, ap. 7, b. 642, l. 158–159.

emigracija, bet bus siekiama išlaikyti žydiškąjį elementą esamoje teritorijoje, kartu išlaikant tradicinius užsiėmimus ir gamybą.²¹ Sionizmas Rudolfo Valsonoko nepatraukė, tad jis palaikė Žydų tautinės autonomijos idėją, kuri tuo metu buvo patraukli tarp Lietuvos žydų ir savo pažiūromis krypo folkizmo linkme.

R. Valsonoko veikla Klaipėdos krašte 1926–1927 metais

1923 m. sausio mėnesį Lietuvos Vyriausybė sėkmingai realizavo slaptą karinę operaciją ir užėmė Klaipėdos kraštą, o 1924 m. gegužę pasirašius Klaipėdos krašto statutą ir Konvenciją šis kraštas įgijo autonominį statusą. Klaipėdoje apsisitojęs ir finansiškai remiamas Lietuvos valstybės, R. Valsonokas čia vykdė prolietuvišką veiklą. 1926 m. jis su Klaipėdos krašto gubernatoriaus Jono Budrio spaudos atašė Jefimu Aronhauzu įsteigė leidyklą „Die Presse“ ir iš gubernatūros gaudami 10 000 litų per mėnesį subsidiją leidybai ėmė leisti laikraštį „Morgen Kurier“. Po 1926 m. Lietuvos III Seimo rinkimų Mykolo Šleževičiaus vyriausybė padidino šią subsidiją iki 17 000 litų per mėnesį. Šių lėšų pakako ne tik iš Klaipėdos socialdemokratų laikraščio „Volkstimme“ įsigyti spaustuve, bet ir teisę leisti patį laikraštį, tad 1927 m. susiliejus abiem leidiniams buvo įkurtas „Memeler Morgenstimme (redaktorius – J. Aronhauzas)“.²² Verta pastebėti, kad vietiniai gyventojai mažai juos skaitė, laikydami „žydų laikraščiais“, todėl populiarus vokiečių pozicijai atstovaujančio „Memeler Dampfboot“ jie nebuvo pajėgūs nukonkuruoti.²³ 1926 m. Kenigsberge R. Valsonokas užmezgė ryšius su Lenkijos generalinio konsulato darbuotojais, iš kurių kartą per mėnesį atvykdamas į Rytų Prūsijos sostinę gaudavo 1 000 markių, kad tęstų Klaipėdos leidiniuose vystomą *raison d'être* liniją dėl susitarimo su Lenkija.²⁴

Pamažu R. Valsonokas įgijo nemenką politinį svorį Klaipėdoje ir net buvo laikomas slaptu Klaipėdos krašto gubernatoriaus Antano Merkio patarėju. Uostamiestyje R. Valsonokas toliau palaikė senus ryšius su N. Naphtaliu, kuris turėjo didelę įtaką tarp Klaipėdos verslininkų, o per nuolatinę finansinę paramą įgijo įtaką Lietuvos politikams, sėkmingai veikė per Klaipėdos krašto gubernatorių, siekdamas ekonominių interesų. Pirmojo pasaulinio karo metais N. Naphtalis užsiiminėjo miško prekyba Lietuvoje ir Lenkijoje, o prancūzų valdymo laikotarpiu (1920–1923) Klaipėdos krašte vykdė sėkmingas miško prekybos transakcijas.²⁵ 1920 m. N. Naphtalis užpirkė miško medžiagos Baltarusijos teritorijoje, tačiau dėl lenkų ir lietuvių konflikto bei nutrūkusių tranzito Nemuno upe nebegalėjo jos atgabenti. Po Klaipėdos krašto prijungimo

²¹ VALSONOK, Rudolf. Die Tendenzen der jüdischen Wirtschaftsgeschichte..., S. 109.

²² 1940 08 15 Допрос Р. Валсонокаса. *LYA*, f. K-30, ap. 1, b. 17, l. 21.

²³ ŽOSTAUTAITĖ, Petronėle. *Klaipėdos kraštas 1923–1939*. Vilnius: Mokslas, 1992, p. 238.

²⁴ 1940 08 15 Допрос Р. Валсонокаса. *LYA*, f. K-30, ap. 1, b. 17, l. 23–24.

²⁵ ANYSAS, Martynas. *Kova dėl Klaipėdos. Atsiminimai 1927–1939*. Chicago: Kultūrai remti draugija, 1978, p. 313–314.

miško medžiagos išvežimas per Klaipėdos uostą prie Lietuvos smuko 90 procentų, miško žaliavos trūko vietinei pramonei, kilo Klaipėdos pirklų nepasitenkinimas, vyravo antilietuviškos gyventojų nuotaikos.

1923 m. vasaros pabaigoje, tarpininkaujant N. Naphtaliui, buvo užmezgti ryšiai tarp lenkų diplomatų ir Lietuvos Vyriausybės finansų ministro Vytauto Petrulio.²⁶ Klaipėdos konvencijos ribose buvo galima susitarti dėl tranzito Nemuno upe. Kuomet V. Petrulis tapo ministru pirmininku nuo 1925 m. pradžios, toliau buvo vystomi neoficialūs kontaktai su Lenkijos atstovais, o tarpininko vaidmenį atliko N. Naphtalis, asmeniškai suinteresuotas plukdymo Nemunu atnaujinimu. 1925 m. buvo suplanuota Lietuvos ir Lenkijos konferencija Kopenhagoje, tačiau derybos Danijos sostinėje nutrūko. Anot R. Valsonoko, dėl Vokietijos, kuri siekė išlaikyti Lietuvą antilenkiškame trikampyje Berlynas–Maskva–Kaunas bei išvengti ekonominės Karaliaučiaus ir visų Rytprūsių ekonominės blokados, intrigų.²⁷

1925 m. gruodį Lietuvos Vyriausybė, atsižvelgdama į Klaipėdos krašto pramonės ir prekybos sluoksnių prašymus, dar kartą patvirtino, kad Lietuvos ir Klaipėdos krašto ekonominiai interesai reikalauja kuo skubiau pradėti miško medžiagos plukdymą Nemunu, buvo parengtos ir paskelbtos naujos plukdymo taisyklės.²⁸ Tarp Lenkijos ir Lietuvos vėl suintensyvėjo neoficialūs kontaktai, kuriuose dalyvavo Klaipėdos krašto veikėjai Martynas Reišys, Jurgis Aukštuolaitis ir premjerui Augustinui Voldemarui atstovaujantis R. Valsonokas, o tarpininku siūlėsi tapti N. Naphtalis. Tačiau visi bandymai rasti kompromisą su Lenkija buvo bevaisiai. Vilniaus klausimo aktualizavimas užkirto kelią Lietuvos Vyriausybei pasiekti net ir grynai techninio pobūdžio susitarimą su Lenkija. Lentpjūvės Klaipėdoje nedirbo, Klaipėdos miško pramonininkų spaudimas augo, tad reikėjo ieškoti kitų būdų.

***Geschafft*: sindikatas ir medienos verslas su Sovietų Sąjunga Klaipėdoje (1930–1933)**

1922 m. R. Valsonokas pastebėjo, jog tarp Rytų Europos žydų visada puoselėjamas stiprus verslumo potraukis. Kur tik įmanoma, jis tarsi sąmoningai veikdamas iš perpildytų profesinių sričių juda į naujas sritis ir šakas.²⁹ Šie žodžiai tinka apibūdinti jo paties verslumo gebėjimus, kurie pasireiškė organizuojant susitarimą su Sovietų Sąjungos miško medžiagos eksporto organizacija „Eksportlies“. Klaipėdos verslininkų dėka pavyko nukreipti į Klaipėdą sovietų miško plukdymą, o R. Valsonokas čia tapo reikšmingu derybų dalyviu. 1927 m. pabaigoje N. Naphtalis iš „Lazard Brothers“

²⁶ ŽEPKAITĖ, Regina. *Diplomatija imperializmo tarnyboje...*, p. 175.

²⁷ VALSONOKAS, Rudolfas. *Klaipėdos problema...*, p. 182.

²⁸ 1926 01 15 Ministrų Kabineto posėdis. LCVA, f. 923, ap. 1, b. 1123, l. 1.

²⁹ VALSONOK, Rudolf. *Die Tendenzen der jüdischen Wirtschaftsgeschichte...*, S. 109.

banko Londone gavo 80 000 dolerių paskolą, atsiskaitė su kreditoriais ir išpirko iš šeimos medienos pramonės verslą. R. Valsonoko, kaip jis pats teigia, tuo metu materialinė padėtis nebuvo gera, tad už paslaugas N. Naphthalis jam mokėjo pašalpa, kuri 1931 m. sudarė 28 000 litų.³⁰ 1929 m. rudenį R. Valsonokas su N. Naphthalio žinia užmezgė artimus ryšius su Sovietų Sąjungos pasiuntinybės Kaune atstovais.

Po ilgų derybų sovietinės medienos pirkimo, atgabenimo ir perdirbimo Klaipėdos lentpjūvėse operacijoms tvarkyti 1930 m. spalį buvo įsteigta bendrovė Klaipėdos medžio sindikatas, kurios akcininkais tapo kelių krašto lentpjūvių savininkai, įskaitant ir N. Naphthalį. Asmeninių ryšių su Sovietų Sąjungos pasiuntiniu dėka R. Valsonokas kontroliavo vizų, kurios Klaipėdos verslininkams buvo reikalingos vykti derybų į Maskvą, reikalus ir už šią paslaugą išsiderėjo pastovų atlygį nuo kiekvieno būsimo sandorio festmetro.³¹ 1930 m. spalį sindikatas sudarė sutartį su „Eksportlies“ dėl medienos tiekimo 1931 ir 1932 m., pagal kurią Sovietų Sąjungos pusė įsipareigojo savo lėšomis pristatyti medieną į Klaipėdą, o Lietuvos Vyriausybė per Lietuvos banką suteikti „Eksportlies“ 60 proc. pristatomos medienos vertės dydžio avansą bei iki 1/3 sumažinti Lietuvos geležinkelių tarifus medienai.³² Mediena į Klaipėdą buvo tiekama nesilaikant sutartų terminų bei kokybės reikalavimų, tad sindikatas 1932 m. patyrė daugiau kaip 1 mln. litų nuostolių, nors 1931 m. buvo gauta 138 tūkst. litų pelno. Susidariusią padėtį 1933 m. kovą svarstęs Ministrų kabinetas nutarė suteikti finansinę paramą sindikatui. Milijonus litų Lietuvos išdui kainavusi parama praktiškai išgelbėjo Klaipėdos krašto lentpjūvių pramonę, leido sumažinti socialinę ir politinę įtampą krašte, o asmenys, susiję su šiuo projektu, gerokai praturtėjo. Nors 1933 m. R. Valsonoko ryšiai su sindikatu nutrūko, iš medienos verslo Klaipėdoje jis uždirbo apie 220 000 litų.³³

R. Valsonoko veikla Klaipėdoje 1932–1938 metais

Klaipėdoje, prezidento Smetonos alėjoje, R. Valsonokas įsigijo butą, daug važinėjo į užsienį ir, kaip pastebėjo Lietuvos saugumo šaltiniai, „gyveno gana plačiai“. R. Valsonokas, suartėjęs su krašto gubernatoriumi Antanu Merkiu, jam rengė santraukas apie Klaipėdos krašto seimelio nutarimus.

1932 m. R. Valsonokas savo lėšomis išleido knygą „Klaipėdos problema“, kurioje šalia istorinės lietuvių ir vokiečių santykių apžvalgos analizavo padėtį autonominiame Klaipėdos krašte ekonominiu ir teisiniu požiūriais.³⁴ Gyvendamas Klaipėdoje

³⁰ 1940 08 17 Допрос Р. Валсонокаса. *LYA*, f. K-30, ap. 1, b. 17, l. 49.

³¹ Ten pat, l. 59.

³² ŽUKAS, Julius. *Klaipėdos krašto ekonominė raida XIX a. antroje pusėje – XX a. pirmoje pusėje (1871–1939 m.)*. Daktaro disertacija. Klaipėda: Klaipėdos universitetas, 2010, p. 130.

³³ 1940 11 06 Агентурное донесение. Источник: „Бролис“. Принял „Холевс“. *LYA*, f. K-30, ap. 1, b. 17, l. 93.

³⁴ VALSONOKAS, Rudolfas. *Klaipėdos problema*. Klaipėda: Rytas, 1932.

R. Valsonokas dar parengė brošiūrą apie Klaipėdos uostą, o gavęs gubernatoriaus A. Merkio leidimą – dar vieną brošiūrą apie Otto Biotherio bylą.³⁵ Aktyviai veikdamas Klaipėdoje, Vokietijos konsulato Klaipėdoje duomenimis, R. Valsonokas prisistatydavo kaip asmuo, turintis mokslų daktaro laipsnį, tačiau kai Klaipėdos teismo tarėjo dr. Linderio buvo paprašytas pateikti įrodymus, to padaryti nesugebėjo.³⁶

1935 m. pradžioje R. Valsonokas tapo „Memeler Beobachter“ redaktoriumi ir įsitraukė į tų metų rugsėjį vykusią rinkimų į V Klaipėdos krašto seimelį, kuriuos laimėjo vokiečių Vienybės (*Einheitsliste*) sąrašas, kampaniją. Aktyvi veikla pakenkė jo sveikatai. Susirgęs 1936 m. jis išvyko gydytis į Čekoslovakiją, o pakeliui sustojęs Varšuvoje iš Lenkijos užsienio reikalų ministerijos atstovo gavo 3 000 zlotų padengti gydymo išlaidas. Lenkijoje jam buvo atidaryta sąskaita taupomojoje kasoje, į kurią kas mėnesį iki 1939 m. rudens buvo pervedami 785 zlotai.³⁷ Grįžęs iš Čekoslovakijos, kurioje praleido 1936 m. vasarą, R. Valsonokas užsiėmė įvairiais projektais, susijusiais su durpių ir medienos verslais, tačiau ši veikla buvo nesėkminga. 1936 m. spalio mėnesį R. Valsonokas parašė prašymą stoti į Lietuvos žurnalistų sąjungą. Rekomendacijų, kūrybinių nuopelnų ir žurnalistinės patirties pakako, tačiau prašymas nebuvo patenkintas.³⁸

1937 m. pabaigoje ar 1938 m. pavasarį Lietuvos saugumo pareigūnai galutinai nustatė R. Valsonoko ryšius su lenkų žvalgyba ir kontaktinius asmenis, buvo planuojama jį suimti, tačiau Lietuvos ministro pirmininko Juozo Tūbelio nurodymu jo byla buvo palikta ramybėje.³⁹

1938 m. pabaigoje, stiprėjant nacistų įtakai Klaipėdos krašte, žydų verslininkai buvo spaudžiami parduoti verslus, nekilnojamąjį turimą, atsiimti iš bankų indėlius ir keltis iš Klaipėdos krašto. 1938 m. gruodžio 11 d. R. Valsonokas, kurio bute autonominė krašto policija ir *Ordnungsdienst* smogikai atliko kratą, užbaigė visus verslo reikalus Klaipėdoje, o kilnojamą nuosavybę perkėlė į Kauną, kur persikėlė N. Naphtalis ir dar vienas R. Valsonoko pažįstamas – Klaipėdos krašto teismo teisėjas Samuelis Gringauzas,⁴⁰ su kuriuo vėliau jie vykdys aktyvią politinę veiklą pokario Vokietijoje.

³⁵ VALSONOKAS, Rudolfas. *Der Fall Böttchers vor dem Haag*, Memel: Rytas, 1932. VALSONOKAS, Rudolfas. *Der Memeler Hafen und die litauischer Verkehlspolitik*. Memel: Rytas, 1933.

³⁶ 1932 09 14 Die neue erschienene Werk „Die Memelproblem von R. Valsonokas“. *Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Generalkonsulat Memel*, RAV 174/198, S. 2. Nepaisant to, prie Lietuvoje publikuotų straipsnių R. Valsonokas dažnai pridėdavo afiliaciją „dr.“ (Dr. R. Valsonokas. Ūkiniai padariniai, atskyrus Klaipėdos kraštą. *Tautos ūkis*, 1939, Nr. 14–15, p. 317–318).

³⁷ 1940 08 21–22 Допрос Р. Валсонокаса. 1940 *ЛЯ*, К-30, ap. 1, b. 17, l. 81.

³⁸ 1936 10 14 Rudolfo Valsonoko pareiškimas Lietuvos žurnalistų sąjungos Centro valdybai. *LCVA*, f. 610. ap. 1, b. 357, l. 34.

³⁹ 1940 10 14 Агентурное донесение. Источник: „Пограничник“. Принял „Холевс“. *ЛЯ*, f. К-30, ap. 1, b. 17, l. 10.

⁴⁰ Samuelis Gringauzas (gimė 1900 m. Tilžėje – mirė 1975 m. Los Andžele) studijavo filosofiją, teisę ir ekonomiką Vokietijoje, Prancūzijoje, Italijoje ir Rusijoje. 1928 m. Berno universitete apgynė daktaro disertaciją. Iki 1938 m. pabaigos dirbo teisininku Klaipėdoje, po to gyveno Kaune. 1941–1944 m. buvo įkalintas Kauno gete, o 1944 m. deportuotas į Dachau koncentracijos stovyklą. JAV kariuomenei

Sovietų ir vokiečių okupacijos metais

Gyvendamas iš Klaipėdoje uždirbtų lėšų R. Valsonokas Kaune rašė straipsnius „Tautos ūkiui“, „Vakarams“, „Vairui“ ir „Apžvalgai“, rengė komentarus Lietuvos radiui. 1940 m. birželio mėnesį Sovietų Sąjunga okupavo Lietuvą. Dėl gausių pažinčių R. Valsonokas tapo Lietuvos TSR valstybinės plano komisijos medžiaginių fondų skyriaus vedėju.⁴¹ Šiame darbe atsiskleidė menki R. Valsonoko dalykiniai gebėjimai – jis nesušildė skaičiavimuose, medžiagų srityje ir techninėse specifikacijose. 1941 m. kovo mėnesį jis buvo komandiruotas į Maskvą dalyvauti derybose dėl miško medžiagos pateikimo. Sovietų saugumo informatorius konstatavo: „Valsonokas ne tik nieko nesupranta apie reikalingas medžiagas, bet net nežino tų prekių, kurios buvo užsakytos. Šiomis dienomis Valsonokas skambino iš Maskvos Kaganui ir prašė paaiškinti, kaip viena ar kita prekė, kurios buvo prašyta, atrodo, koks jos pavadinimas ir ar galima ją pakeisti kita.“⁴²

Sovietų saugumas, kuriam į rankas pateko Lietuvos valstybės saugumo dokumentai, klausėsi jo telefono pokalbių, vykdė apklausas, o 1941 m. balandžio 1 d. užvedė baudžiamąją bylą dėl šnipinėjimo kaip „lenkų žvalgybos agentui“⁴³. Tardymo metu R. Valsonokas noriai papasakojo, ką žinojo, bet tyrimas nebuvo baigtas iki Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karo pradžios. 1941 m. birželio 22 d. vokiečių kariuomenė įžengė į Lietuvos teritoriją. Vokiečiams užėmus Lietuvą, R. Valsonokas, kaip ir „klaipėdiečiai“ N. Naphtalis bei Samuelis Gringauzas, pateko į Kauno getą⁴⁴. Gete R. Valsonokas geto Seniūnų tarybos (*Ältestenrat*) buvo paskirtas į Oro uosto tarnybą, koordinavusią Aleksoto aerodromo atstatymo darbus.⁴⁵ Tad R. Valsonokas iš pradžių pateko į privilegijuotą *yaleh* sluoksnį, o vėliau gavo geto Seniūnų tarybos gyventojų judėjimo kontrolės įstaigos vedėjo vietą.⁴⁶ Šis privilegijuotas geto institucijos funkcionierių sluoks-

išlaisvintus Dachau koncentracijos stovyklą, Gringauzas aktyviai įsitraukė į žydų savitarpio pagalbos organizacijos, kuri rūpinosi perkeltųjų žydų interesais, veiklą Landsbergo perkeltųjų asmenų stovykloje. 1946 m. Gringauzas buvo išrinktas Centrinio išlaisvintų žydų komiteto JAV zonoje pirmininku, 1948 m. emigravo į JAV ir Niujorke dirbo Žydų restitucijos organizacijoje.

⁴¹ ATAMUKAS, Solomonas. *Lietuvos žydų kelias. Nuo XIV a. iki XXI a. pradžios*. Vilnius: Mokslas, 2007, p. 226.

⁴² 1941 03 14 Агентурное донесение, Источник: „Юпитер“. Принял „Славин“. *LYA*, f. K-30, ap. 1, b. 17, l. 102.

⁴³ 1941 04 01 Nutarimas apie formuliaro bylos užvedimą. *LYA*, f. K-30, ap. 1, b. 17, l. 1.

⁴⁴ Samuelis Gringauzas, Kauno gete dirbęs Seniūnų tarybos darbo tarnyboje, rašė, kad „getas ugdė bendruomeninį gyvenimą ir formavo visuomenišką bendruomenę. Žydų sociologijos požiūriu, tai buvo tam tikra žydų tautinės ir autonominės koncentracijos forma“ (GRINGAUZ, Samuel. *The Ghetto as an Experiment of Jewish Social Organization (Three Years of Kovno Ghetto)*. *Jewish Social Studies*, 1949, Vol. 11, No.1, p. 6.

⁴⁵ *Slaptoji Kauno žydų geto policijos istorija, parašyta nežinomų Kauno žydų geto policijos pareigūnų*. Parengė S. Schalkowsky. Vilnius: Odilė, 2021, p. 140–142.

⁴⁶ 1942 06 10 Vilijampolės žydų geto gyventojų asmens liudijimų priėmimo- perdavimo aktas. *LYA*, f. R-973, ap. 2, b. 72, l. 345.

nis, kurį sudarė laisvųjų profesijų atstovai, gydytojai ir teisininkai, turėjo geresnes galimybes išgyventi, palyginus su „paprastais mirtingaisiais“.⁴⁷ Ne paskutinį vaidmenį atliko ir puikios vokiečių kalbos žinios.

Įvairioms politinėms srovėms prieš karą priklausę žydai Kauno gete (nuo 1943 m. pervadintame į Kauno koncentracijos stovyklą (*Konzentrationslager Kauenen*)) pagal politinę orientaciją formavo atskiras pagrindines pasipriešinimo grupes. 1941 m. gruodžio 31 d. komunistinių ir kairiųjų pažiūrų žydai įkūrė prosovietinės Antifašistinės kovos organizaciją (AKO), kuriai vadovavo Chaimas Jelinas.⁴⁸ Šioje organizacijoje keli išsilavinę žmonės (tarp jų ir R. Valsonokas) sudarė patariamąjį organą – savotišką „smegenų trestą“. Anot Avraham Torry, R. Valsonokas pasižymėjo ypatingu gebėjimu analizuoti kiekvieną gautą informaciją ir „sugebėjo genialiai įspėti tai, kas vyko karo frontuose“.⁴⁹

Nors R. Valsonokas aktyviai įsijungė į pagrindinę veiklą, pasirodė, kad jo karinės žinios ir strateginio planavimo gebėjimai buvo gerokai perdėti. *Augustavo planas* buvo pasiūlytas per sovietinių partizanų ryšininkę Gesę Gleizer (slapyvardis Albina), kuri perdavė iš Maskvos gautą įsakymą parengti planą siųsti žmones iš geto ne į partizanų būrius Rūdninkų girioje, bet į naujai kuriamas bazes už 160 kilometrų nuo Kauno – Augustavo miškuose.⁵⁰

Augustavo planui parengti AKO paskyrė tris ekspertus – Kauno geto policijos vadovus Izaoką Grinbergą, Jehudą Zupavičių, kurie buvo sionistų organizacijų *Irgun Brit Zion* (IBZ) ir „Betar“⁵¹ nariai, bei R. Valsonoką (slapyvardis Šakalys). Jie tapo pagrindiniais *Augustavo plano* rengimo organizatoriais, t. y. instruktavo žydus, kaip veikti su ginklais, rengė gynybos ir veiklos planus geto likvidavimo atveju ir pan.⁵² I. Grinbergo, J. Zupavičius ir R. Valsonoko „triumviratas“ veikė kaip kovos organizacijos karinis politinis štabas, kurio vadovas buvo R. Valsonokas.

Josephas Garas knygoje „Pabėgimas iš Kauno geto“ pažymėjo, kad R. Valsonokas „gete buvo artimas kairiesiems, o kaip buvęs lenkų armijos karininkas padėjo partizanų organizacijai konsultuodamas kariniais klausimais. Dr. Valsonok ir jo štabas buvo atsakingas už taktinių planų parengimą vykti į Augustavo miškus. Jie pagamino daug skirtingų maršrutų kopijų remdamiesi Lietuvos ir Baltarusijos žemėlapiais“.⁵³ Strateginė grupė parengė būsimų kovotojų maršrutų planus, sprendė, kur reikėtų

⁴⁷ *Slaptoji Kauno žydų geto policijos istorija...*, p. 248–249.

⁴⁸ GINAITĖ-RUBINSONIENĖ, Sara. *Atminimo knyga. Kauno žydų bendruomenė 1941–1944 metais*. Vilnius: Margi raštai, 1999, p. 100–103. LEVIN, Dov. *Fighting back. Lithuanian Jewry's armed resistance to the Nazis, 1941–1945*. NY& Jerusalem: Holmes & Meier publishing books, 1985, p. 117–125.

⁴⁹ TORRY, Avraham. *Kauno getas: diena po dienos*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2000, p. 504.

⁵⁰ GINAITĖ-RUBINSONIENĖ, Sara. *Atminimo knyga...*, p.118.

⁵¹ Betar – Berith Josifo Trumpeldoro įkurtas revizionistinės sionistinės krypties radikalus jaunimo judėjimas.

⁵² FAITELSON, Alex. *Heroism and bravery in Lithuania 1941–1945*. Jerusalem: Gefen books, 1996, p. 162.

⁵³ Cit. pagal: FAITELSON, Alex. *Heroism and bravery...*, p. 162–163.

sustoti poilsio vietose ir kur galėtų vykti susitikimai su sovietų partizanais. Tačiau, kaip parodė praktinė plano realizavimo eiga, jis žlugo. Išlikę ir sugrįžę į getą žydų kovotojai pareiškė, kad jie nesutiko jokių partizanų ryšininkų ir nerado parengtų bazių. Teigiama, kad viena *Augustavo plano* nesėkmės priežasčių buvo ta, kad R. Valsonoko grupės parengtas topografinis žemėlapis buvo bevertis ir vedė ne į Augustavo apylinkių miškus, o į Augustavo miestą. Be to, žydai, išėję iš geto, neturėjo karinio parengimo ir nebuvo pasirengę kovoti, Augustavo miškai buvo teritorijoje, kurioje vokiečių apsauga buvo stipri, o gyventojai nusistatę prieš žydus, nesulaukė paramos.⁵⁴ Nors *Augustavo planas* žlugo, R. Valsonoko įtaka Seniūnų taryboje išliko ir jis sugėbėjo išverti Kauno gete visas naikinimo akcijas.

Sionizmo link: *She'erith Hapleitah* ir R. Valsonoko pažiūrų kaita

1944 m. liepos pradžioje Raudonajai armijai artėjant prie Kauno, buvo pasirengta evakuoti apie 1 500 *Konzentrationslager Kauen* kalinių. Pirmoji grupė buvo suvaryta į baržas ir Nemunu nuplukdyta pasroviui. Po aštuonių parų kelionės baržos pasiekė Gdanską, o iš ten moterys buvo išgabentos į Štuthof'o koncentracijos stovyklą. Dar viena grupė buvo nuvaryta į Kauno geležinkelio stotį. R. Valsonokas kartu su kitais geto kaliniais buvo įlaipintas į prekinis vagonus, kuriuose tilpo po penkiasdešimt žmonių ir vienas ginkluotas sargybinis. Jie gavo sausą daavinį – duonos, dirbtinio medaus, limonado.⁵⁵ Po dviejų dienų Lenkijos teritorijoje moterys buvo atskirtos ir išgabentos į Štuthof'o koncentracijos stovyklą, o vyrai – į Dachau Bavarijoje. Taip 1944 m. liepos 15 d. R. Valsonokas atsidūrė vienoje pirmųjų 1933 m. nacistų įsteigtų koncentracijos stovyklų.⁵⁶ Kaliniai buvo patalpinti į *Kaufering K. Z.* (koncentracijos stovyklą) ir *Aussenkommandos* (pagalbinė stovykla). R. Valsonokas, kurio kortelėje buvo įrašyta profesija „prekiautojas mediena“ (*Holzbefrachter*), stovyklose darė tai, ką neblogai sugėbėjo ir mokėjo – rinko informaciją, bandė megzti ryšius su kairiųjų ir sionistiniu pagrindžiu, ieškojo kontaktų už stovyklos ribų ir politinėmis pažiūromis pamažu krypo sionistų link. Dachau koncentracijos stovykloje buvę Kauno geto kaliniai sionistai slapta leido laikraštį „Nitzotz“ („Žiežirba“), kuris nuo 1944 m. ėjo ir Kauno koncentracijos stovykloje.

1945 m. balandžio 29 d. amerikiečių kariuomenė išvadavo Dachau koncentracijos stovyklą. 1945 m. liepą Landsbergo prie Lecho, mieste, kuris įėjo į istoriją, nes jo kalėjime Adolfas Hitleris parašė *Mein Kampf*, buvo įkurta viena didžiausių Vokietijoje

⁵⁴ GINAITĖ-RUBINSONIENĖ, Sara. Atminimo knyga..., p. 119.

⁵⁵ *Šitas vaikas turi gyventi. Elenos Holcmanienės užrašai*. Parengė Reinhard Kaiser ir Margarete Holzman. Vilnius: Baltos lankos, 2003, p. 230.

⁵⁶ * Dachau koncentracijos stovykloje Nathanas Naphalis mirė.

žydų ir kitų tautybių žmonių perkeltųjų asmenų stovykla. Žydų stovykloje buvo įkurtas stovyklos reikalus administruojantis stovyklos komitetas, kuriam ėmė vadovauti R. Valsonoko bičiulis nuo Klaipėdos laikų teisininkas dr. Samuelis Gringauzas ir kuriame dirbo R. Valsonokas⁵⁷.

Anot Šventojo Rašto, Viešpats kalbėjo žydams: „Skelbkite garbindami ir sakydami: „Savo tautą, likutį Izraelio, išgelbėjo Viešpats!“ (Jer, 31,7). Taip pat ir Karalių knygoje minima, kad „Judo namų likučiai įleis vėlei žemėn šaknis, vėlei neš vaisius aukštai šakose, nes iš Jeruzalės sklis likutis, nuo Siono kalno išlikusieji“ (2 Kar, 30–31). *She'erith Hapleitah* – terminas, vartojamas apibūdinti žydus, išlikusius Holokausto metais. *She'erith Hapleitah* suvokimas kaip *likutis*, t. y. Izraelio tautos likutis virto sionistiniu judėjimu, kuris Vokietijoje sujungė išlikusius žydus ir orientavosi į Izraelio valstybės sukūrimą. 1945 m. spalio 8 d. Dachau stovykloje jidiš kalba buvo pradėtas leisti savaitraštis „*Landsberger Lager Tsaytung*“, kurio organizatoriumi ir siela tapo ilgą žurnalistinę patirtį turintis R. Valsonokas.⁵⁸ Zevas W. Mankowiczas rašo, jog stovykloje dominavo sionistai, gi komunistai bei kairieji siekė sugrįžti į gimtąsias vietas Rytų Europoje, o žydai, nepalaikę sionizmo idėjų, laukė galimybės emigruoti į kitas šalis. Rytų Europos žydijos sunaikinimas tapo posūkio tašku R. Valsonoko pasaulėžiūroje sionizmo idėjų link. Perkeltųjų stovykloje R. Valsonokas konsultavo žydus ir kitus buvusius kalinius, kurie norėjo sugrįžti į Rytų Europą ir tikėjosi, kad karo pabaiga suteiks galimybę tautoms sugyventi, bet atėjus žinioms apie ten vykusius pogromus ir nenorą įsileisti žydų, jis pakeitė savo nuomonę ir „*Landsberger Lager Tsaytung*“ straipsniuose išdėstė pakitusį požiūrį į žydų tautos istoriją Europoje.

Tarp išlikusių žydų buvo svarstomos galimybės pasibaigus karui sugrįžti į Rytų Europą, bet pagrindiniu nusivylimo argumentu tapo iš Lenkijos ateinančios žinios apie stiprėjančią lenkų antisemitizmą ir susidorojimą su išlikusiais žydais (1946 m. Kielcų mieste įvykęs pogromas nusinėšė apie 30 žydų gyvybių). Po septynių šimtų bendros istorijos ir kančių metų žydai nebeturi vietos naujoje Lenkijoje – konstatavo R. Valsonokas.⁵⁹

Galima daryti išvadą, kad XX a. R. Valsonokas gyveno nuolatinio politinio nusivylimo laikais, o pažiūrų revizija Landsbergo stovykloje prasidėjo nuo permąstymo apie žydų tautos vietą tarp kitų tautų. Anot jo, pagrindinė žydų tautos egzistencijos kategorija turi būti ne universali ir vienijanti „mes“ (*Mir*), bet aiški ir atskirianti riba – „mes“ ir „jie“ (*Mir un zey*). R. Valsonoko pažiūros, išdėstytos „*Landsberger Lager Tsaytung*“ tekstuose, koreliuoja su moderniais antisemitizmo ir neapykantos žydams raidos tyrimais.

Įsitraukę į Europos kultūros tradiciją žydai, siekdami išvengti priespaudos ir persekiojimo, turėjo išeiti iš tradicinio pasyvumo rato, išlaisvinti kuriančias jėgas ir tapti

⁵⁷ BRENNER, Michael. *Nach dem Holocaust: Juden in Deutschland 1945–1950*. München: Beck, 1995, S. 50–51. POSSSET, Anton. Vom DP-Lager Landsberg ging die Zukunft aus. *Der jüdische Neubeginn nach der Shoah. Bürgervereinigung Landsberg im 20. Jahrhundert. Landsberg 1945–1950*. 1996, Heft. 6, S. 20.

⁵⁸ MANKOWITZ, Zeev W. *Life between memory and hope...*, p. 161–162.

⁵⁹ MANKOWITZ, Zeev W. *Life between memory and hope...*, p. 164.

kontroliuojančiais savo istoriją subjektais. Tuo tarpu pirminė išorinė tragiško žydų likimo priežastis buvo ilgametė Europos antisemitizmo tradicija, perduodama su „motinos pienu“ iš kartos į kartą. R. Valsonoko nuomone, antisemitizmo šaknys buvo krikščionybėje, tiek daug perėmusios iš judėjų tikėjimo. Tačiau radikalus posūkis link antisemitizmo, kuris aukščiausių lygį pasiekė Antrojo pasaulinio karo metu, buvo toli nuo religinių šaknų ir susijęs su pokyčiais tradicinėje visuomenėje (senajame pasaulyje) po Prancūzų didžiosios revoliucijos. Socialiniai išpareigojimai, politinė sąranga ir religinis aiškumas, kurie egzistavo Senajame pasaulyje, žlugo ir antisemitizmas persikėlė į ideologinę konfrontaciją, kuri XX a. atvedė į totalinę destruktiją ir iki šiol nematytus žiaurumus.⁶⁰

R. Valsonoko manymu, žydai buvo pažeidžiamiausios Vidurio ir Rytų Europos tautinės grupės po Pirmojo pasaulinio karo pavyzdys.⁶¹ Rytų Europos tautų tautinis atgimimas, besiremiantis Prancūzų revoliucijos principais, sąlygojo sekius sukurti tam tikrą balansą tarp teritorijos ir tautos – tautinės valstybės. Tautinio apsisprendimo principas kartu su mažumų teisių užtikrinimu (R. Valsonokas puikiai žinojo Klaipėdos klausimą) tapo Tautų sąjungos veikimo principu ir sąlygojo gausybę nacionalinių reikalavimų bei siekių užimti kaimynines teritorijas. Nacistinė Vokietija pasinaudojo šiais principais, siekdama teritorinės ekspansijos (ji „gynė“ vokiečių tautinės mažumos teises Lenkijoje, Čekoslovakijoje ir Lietuvoje). Tad R. Valsonokas padarė išvadą – „Tautos nebenori kitataučių, gyvenančių tarp jų. Kiekviena tauta nori būti vienintelė savo žemės šeimininkė ir neveiks jokia mažumų teisių apsauga arba kitos pusiau priemonės. Naujosios valstybės, kylančios ant Antrojo pasaulinio karo pelenų, nenori būti daugiatautės, bet nori būti tikrai unitarinės“.⁶²

Žydai turėtų pereiti nuo nežemiško, mesianistinio chasidizmo tradicijos, kuri, anot R. Valsonoko, paralyžiavo Vidurio Rytų Europos žydų masių aktyvumą, nuo kosmopolitizmo ir egzistencijos svetimose kultūrose ir kalbose (tai, ką Lietuvoje išreiškėdavo folkistai) prie žydų gyvenimo atkūrimo Izraelyje. R. Valsonoko publicistikoje buvo akcentuojama išeitis žydų tautai – persikėlimas į savo žemę ir tragiškos žydų meilės Europos kultūrai pabaiga.

Viename straipsnyje R. Valsonokas pateikė istorijos, kaip kelionės traukiniu laiku, metaforą. Žydai traukinyje, kurio keleiviai yra pasaulio tautos, du tūkstančius metų keliauja be bilieta. Tuo tarpu kitos tautos, pametusios bilietą, jau seniai būtų išlipusios, bet žydai tęsė kelionę, nepaisydami reikalavimų duoti kyšius, šaipymosi, degradacijos, baimės jausmo ir žiauraus persekiojimo. Šios ilgos ir tragiškos istorijos moralė būtų tokia – žydai turi atgauti bilietą, kuris jiems, kaip ir kitoms tautoms, priklauso teisėtai. Bilietas – tai dalyko, kas priklauso, susigrąžinimas. Šis bilietas yra teisė sugrįžti į Izraelio žemę, kuri teisėtai priklauso žydams.⁶³

⁶⁰ Cit. pagal.: MANKOWITZ, Zeev W. *Life between memory and hope...*, p. 167.

⁶¹ MANKOWITZ, Zeev W. *Life between memory and hope...*, p. 168.

⁶² Cit. pagal.: MANKOWITZ, Zeev W. *Life between memory and hope...*, p. 168–169.

⁶³ MANKOWITZ, Zeev W. *Life between memory and hope...*, p. 170–171.

1946 m. karo nusiaubtoje Lietuvoje sovietų prokurorai atnaujino tyrimą dėl R. Valsonoko, tačiau, neradus asmens, byla buvo nutraukta ir įslaptinta. R. Valsonokas mirė 1946 m. sausio 8 d. Landsbergo prie Lecho žydų pabėgėlių stovykloje ir buvo palaidotas žydų kapinėse Miunchene.

Išvados

Žydų kilmės žurnalisto, teisininko ir verslininko Rudolfo Valsonoko gyvenimas XX a. atspindi visos Rytų Europos žydų idėjinės orientacijos kaitą. Po Pirmojo pasaulinio karo dalis Lietuvos žydų, tikėdamiesi, jog susikūrusi valstybė taps ne tautine, bet tautų valstybe, dalyvavo Lietuvos valstybinių ir visuomeninių institucijų veikloje, bandė integruotis į šalies ūkinį ir visuomeninį gyvenimą. R. Valsonokas, gyvendamas ir veikdamas Lietuvoje, buvo artimas jidišizmui (folkizmui), paremtam *Doiket* (buvimo čia ir dabar) srove, ir gana sėkmingai čia kūrė materialinę gerovę. Rytų Europos žydijos sunaikinimas Holokausto metais tapo posūkio tašku R. Valsonoko pasaulėžiūroje. Po Holokausto ir antisemitizmo bangos pokario Rytų Europoje, nusivylęs folkizmo idėjomis, Landsbergo perkeltųjų asmenų stovykloje Vokietijoje jis permastė žydų tautos vietą Rytų Europoje ir pasuko link sionizmo.

R. Valsonoko gyvenimas ir veikla Klaipėdoje atskleidžia Lietuvos valstybės politikos Klaipėdos krašte, kuri turėjo laviruoti tarp ekonominių santykių su Lenkija (ne) užmezgimo, Klaipėdos medienos verslininkų interesų ir krašto gyventojų nuostatų, specifiką. R. Valsonokas, persikėlęs į Klaipėdą, iki 1938 m. pabaigos vykdė verslo ir žurnalistinę veiklą Lietuvos naudai, kartu gaudamas gerų pajamų iš Klaipėdos medžio sindikato prekybos mediena verslo ir už užmokestį teikdamas informaciją, dažnai nurašęs ją iš laisvai prieinamų spaudos šaltinių, Lenkijos diplomatams Kenigsberge ir Rygoje.

Po 1940 m. sovietų okupacijos sovietų saugumas, kuriam į rankas pateko Lietuvos valstybės saugumo dokumentai, užvedė R. Valsonokui baudžiamąją bylą dėl šnipinėjimo kaip „lenkų žvalgybos agentui“, tačiau tyrimas nebuvo baigtas iki Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karo pradžios. Vokietijai okupavus Lietuvą, R. Valsonokas pateko į Kauno getą, tapo privilegijuoto *yaleh* sluoksnio nariu ir dalyvavo geto pasipriešinimo judėjime. 1944 m. R. Valsonokas su kitais Kauno geto vyrais buvo išgabentas į Dachau koncentracijos stovyklą, kurioje sulaukė amerikiečių išlaisvinimo. Po išlaisvinimo Dachau perkeltųjų asmenų stovykloje jis redagavo savaitraštį „*Landsberger Lager Tsaytung*“ ir pagal pažiūras priklausė *She'erith Hapleitah* sionistiniam judėjimui, kuris Vokietijoje sujungė išlikusius žydus ir orientavosi į Izraelio valstybės sukūrimą.

Šaltiniai

1. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. Lietuvos Respublikos užsienio reikalų ministerija, f. 383, ap. 7, b. 642.
2. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. Lietuvos žurnalistų sąjunga, f. 610, ap. 1, b. 357.
3. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. Vytauto Didžiojo universitetas, f. 631, ap. 11, b. 22.
4. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. Lietuvos Respublikos ministrų kabinetas, f. 923, ap. 1, b. 851.
5. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. Vidaus reikalų ministerijos Administracijos departamentas, f. 1367, ap. 9, b. 401.
6. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. Lietuvos žydų reikalų ministerija, f. 1129, ap. 1, b. 47.
7. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. Žydų geto policija, R-973, ap. 2, b. 72.
8. *Lietuvos ypatingasis archyvas*. Lietuvos TSR valstybės saugumo komitetas, f. K-30, ap. 1, b. 17.
9. *Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius*. Michal Römer, Dziennik (1930–1933), t. 34, f. 138–2260.
10. *Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes*. Generalkonsulat Memel, RAV 174/198.
11. *La Société des Nations et les Minorites. Section d'information, Secrétariat de la Société des Nations*. Genève, 1923, 27 p.

Literatūra

1. ANYSAS, Martynas. *Kova dėl Klaipėdos. Atsiminimai 1927–1939*. Chicago: Kultūrai remti draugija, 1978, 426 p.
2. ATAMUKAS, Solomonas. *Lietuvos žydų kelias. Nuo XIV a. iki XXI a. pradžios*. Vilnius: Mokslo, 2007, 431 p.
3. BRENNER, Michael. *Nach dem Holocaust: Juden in Deutschland 1945–1950*. München: Beck, 1995, 253 S.
4. GINAITĖ-RUBINSONIENĖ, Sara. *Atminimo knyga. Kauno žydų bendruomenė 1941–1944 metais*. Vilnius: Margi raštai, 1999, 225 p.
5. GRINGAUZ, Samuel. The ghetto as an experiment of Jewish social organization (three years of Kovno ghetto). *Jewish Social Studies*, 1949, Vol. 11, No. 1, p. 3–20.
6. KEATS-ROHAN, Katharine Stephenie Benedicta. Biography, identity and names: understanding the pursuit of the individual in prosopography. *Prosopography approaches and applications: a handbook*. Oxford university press, 2007, p. 139–182.
7. FAITELSON, Alex. *Heroism and bravery in Lithuania 1941–1945*. Jerusalem: Gefen books, 1996, 432 p.
8. MANKOWITZ, Zeev W. *Life between memory and hope: the survivors of Holocaust in occupied Germany*. Cambridge university press, 2002, 336 p.
9. POSSET, Anton. Vom DP-Lager Landsberg ging die Zukunft aus. *Der jüdische Neubeginn nach der Shoa. Bürgervereinigung Landsberg im 20. Jahrhundert. Landsberg 1945–1950*, 1996, Heft. 6, S. 18–25.
10. *Slaptoji Kauno žydų geto policijos istorija, parašyta nežinomų Kauno žydų geto policijos pareigūnų*. Parengė Samuelis Schalkowsky. Vilnius: Odilė, 2021, 475 p.

11. *Šitas vaikas turi gyventi. Elenos Holcmanienės užrašai*. Parengė Reinhard Kaiser ir Margarete Holzman. Vilnius: Baltos lankos, 2003, 303 p.
12. TORY, Avraham. *Kauno getas: diena po dienos*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2000, 555 p.
13. VALSONOK, Rudolf. Die Tendenzen der jüdischen Wirtschaftsgeschichte und das östliche Judentum. *Der Jude. Eine Monatsschrift*. Berlin, 1921--1922, Bd. 6, Heft. 12, S.101–109.
14. VALSONOKAS, Rudolfas. *Klaipėdos problema*. Klaipėda: Rytas, 1932, 426 p.
15. VALSONOKAS, Rudolfas. *Klaipėdos problema*. Fotografuotinis leidinys. Vilnius: Vaizdas, 1989, 426 p.
16. VALSONOKAS, Rudolfas. *Der Fall Böttchers vor dem Haag*. Memel: Rytas, 1932, 70 S.
17. VALSONOKAS, Rudolfas. *Der Memeler Hafen und die litauischer Verkehspolitik*. Memel: Rytas, 1933, 61 S.
18. ŽALYS, Vytautas. *Lietuvos diplomatijos istorija (1925–1940)*. Vilnius: Versus aureus, 2007, t. 1, 583 p.
19. ŽEPKAITĖ, Regina. *Diplomatija imperializmo tarnyboje. Lietuvos ir Lenkijos santykiai 1919--1939 m.* Vilnius: Mokslas, 1980, 250 p.
20. ŽOSTAUTAITĖ, Petronėlė. *Klaipėdos kraštas 1923–1939*. Vilnius: Mokslas, 1992, 406 p.
21. ŽUKAS, Julius. *Klaipėdos krašto ekonominė raida XIX a. antroje pusėje – XX a. pirmoje pusėje (1871–1939 m.)*. Daktaro disertacija. Klaipėda: Klaipėdos universitetas, 2010, 202 p.
22. ВАРЕЙКИС, Вигантас. Изменения еврейской идентичности в Литве: от европеизма к сионизму. История жизни Рудольфа Валсонокаса. *Материалы XXI ежегодной международной междисциплинарной конференции по иудаике*. Academic Series, Issue 50, Москва, 2014, с. 281–296.

Towards Zionism: Life Story of Rudolfas Valsonokas in the XXth Century

Dr. Vygantas Vareikis

Klaipėda University, Institute of Baltic Region History and Archaeology, H. Manto st. 84, Klaipėda, Lithuania
 E-mail: vygantas.vareikis@ku.lt
 ORCID ID: 0000-0003-0214-9186

Summary

The life of journalist, lawyer and businessman Rudolfas Valsonokas (Valsonok) in the 20th century can be considered exceptional in the context of the change in the ideological orientation of the Jews of Eastern Europe. After the First World War, some Lithuanian Jews, hoping that the new state would become a state of nations rather than a national state, were involved in the

activities of Lithuanian state and public institutions. In interwar Lithuania, Jews tried to integrate into the country's economic and social life. In such context the article analyses the activities of Rudolfas Valsonokas (1889–1946) and the colourful details of his biography.

During his life in Lithuania Rudolfas Valsonokas was not affected by Zionism, but supported the idea of Jewish national autonomy, which was attractive among Lithuanian Jews at the time, and his views leaned towards the folkism tradition. The energetic and well-educated Rudolfas Valsonokas was given an excellent opportunity to fulfil his creative and business ambitions in Lithuania after 1920. An analysis of Rudolf Valsonokas' professional and creative activities suggests that he was a hard-working, active and talented man. His articles are rich in data, precise and analytical, and range in subject matter between economic, sociological and political historical insights.

In 1920–1924 Rudolfas Valsonokas worked at the Ministry of Foreign Affairs of Lithuania and as a correspondent of the Ministry's branch of the information agency "Elta" in Danzig, where he sent news to Lithuania. In 1926, R. Valsonokas moved from Kaunas to Klaipėda, received a passport as a citizen of the autonomous Klaipėda Region, and started political, business and journalistic activities, which lasted until the end of 1938. In October 1930, the company "*Klaipėdos medžio sindikatas*" (Klaipėda Wood Syndicate) was founded, where Vaslonokas worked and earned a solid income from economic activities

In 1937–1938, Lithuanian security established Valsonokas' contacts with Polish intelligence and planned to arrest him, but on the instructions of Prime Minister of Lithuania, Juozas Tūbelis, Valsonokas' case was closed. At the end of 1938, Rudolfas Valsonokas completed his business affairs in Klaipėda and moved to Kaunas. After the Soviet occupation of Lithuania in 1940, the Soviet Security Service opened a case against Valsonokas for espionage as a "Polish intelligence agent". After the German invasion in June 1941, Valsonokas was sent to the Kaunas ghetto, and in July 1944 he was deported to the Dachau concentration camp. After the liberation of the Dachau camp by US troops, Valsonokas, attracted by the *She'erith Hapleitah* line, became the editor of a Jewish newspaper, *Landsberger Lager Tsaytung*, and member of the Jewish deported persons camp committee. The destruction of European Jewry and antisemitism after WWII was a crucial turning point in Rudolfas Valsonokas' ideological orientation. In the DP camp, Valsonokas assisted Jews and other ex-prisoners who sought to return to Eastern Europe. Apparently Valsonokas had hoped that the end of the war would provide an opportunity for the nations in inter-group understanding, but with the news about the pogroms and hostility in Poland and the reluctance to admit Jews, he changed his view, and revised his ideas on the history and fate of European Jewry. Jews should break away from the unearthly, messianic tradition of Hasidism, which, according to Valsonokas, had paralysed the activity of the Jewish masses of Eastern Europe; move away from cosmopolitanism and existence in foreign cultures and languages (as expressed by the folkists in Lithuania), and turn to the restoration of Jewish life in the Land of Israel.

Gauta / Received 2023 02 22
Priimta / Accepted 2024 09 11